Diversiteit in de samenleving

Diversiteit in de samenleving

Concepten, voorbeelden uit de praktijk en methoden voor de hbo-professional

Lucho Rubio Repáraz, Siela Ardjosemito-Jethoe, Kathinka Rijk (red.)

2017 koninklijke van gorcum

© 2017 Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

NUR 812, 906, 130

ISBN folioboek 978 90 232 5503 1
ISBN ebook 978 90 232 5504 8

Uitgave: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen
Grafische verzorging: LINE UP boek en media bv, Groningen
Omslagontwerp: Sabine van Winsen, De Grafische Keuken, Hilversum
Druk: Drukkerij Van Gorcum, Assen

Inhoud

Hoofdstuk 1 Inleiding

Hoofdstuk 2 Voorbeelden uit de praktijk

Deel 1 Theoretische beschouwingen

Hoofdstuk 3 Het ontstaan van de diverse samenleving

Hoofdstuk 4 Theoretische achtergronden

4.1. Sociaal-kapitaaltheorie
4.2 Capability approach
4.3 Multiculturel Triangle
4.4 Superdiversiteit
4.5 Intersectionaliteit

Deel 2 De praktijk in een (super)diverse context

Hoofdstuk 5 De presentiebenadering

Hoofdstuk 6 Diversiteitscompetenties en diversiteitsbewuste communicatie

Hoofdstuk 7 Inclusie, participatie en toegankelijkheid

Deel 3 Thema's van de diverse samenleving

Hoofdstuk 8 Armoede

Hoofdstuk 9 Religie

Hoofdstuk 10 Gender, transgender, seksualiteit en homoseksualiteit

Hoofdstuk 11 Transmigranten

Hoofdstuk 12 Beeldvorming en media

Redactie:

Lucho Rubio Repáraz (Hogeschool Leiden)
Siela Ardjosemito-Jethoe (Haagse Hogeschool)
Kathinka Rijk (Thomas More, Antwerpen)

Met bijdragen van onder anderen:

Marten Bos, Jaswina Bihari-Elahi, Edwin Hoffman, Baukje Prins, Twie Tjoa, Ben Venneman, Raya Nunez-Mahdi, Hennie Smith, Ina ter Avest, Saskia Heusèrr, Naima Lafrarchi.

- Er zullen leer-/werkopdrachten en oefeningen opgenomen worden.
- Er wordt naar gestreefd in deel 1 en 2 de beschrijvingen (zo) tijdloos (mogelijk) te houden en in deel 3 te werken met exemplarische casussen – de docent/student wordt er expliciet op gestuurd (bijvoorbeeld in de docentenhandleiding/werkopdrachten) zelf actuele casussen te vinden.
- Deel 1 en 2 zijn met name geschikt voor hoorcolleges, deel 3 voor werkcolleges. Deel 2, maar met name deel 3, wordt opgezet als een verzameling artikelen van verschillende experts met een diverse achtergrond.
- De schrijvers die een bijdrage leveren hebben ook een diverse achtergrond.

De in deze preview opgenomen hoofdstukken zijn nog in bewerking en worden nog voorzien van casuïstiek en figuren.

Inleiding

Dit boek richt zich op de 'eigen' identiteit en die van de 'ander'. In een samenleving die steeds meer divers is en wordt, zeker in de grootstedelijke context, zijn alle vormen van diversiteit niet meer weg te denken. Dit boek is erop gericht professionals in het sociale domein kennis mee te geven, waarbij zij onderzoeken wat diversiteit is, hoe hiermee wordt omgegaan en welke plek dit krijgt binnen het eigen professionele handelen. Binnen de opleidingen in het sociale domein in Nederland en Vlaanderen wordt er op verschillende manieren aandacht gegeven aan het omgaan met en begrijpen van diversiteit en diversiteitsvraagstukken. Diversiteit wordt vaak eenzijdig beschouwd; vaak richt het zich op omgaan met culturele verschillen, ofwel etniciteit in de samenleving. Andere vormen van diversiteit (bijvoorbeeld seksuele diversiteit of klassenverschil) krijgen minder aandacht of komen onder andere noemers aan bod binnen de opleidingen. Diversiteit is niet een onbesproken onderwerp, maar soms wel een onderbelicht onderwerp. Het werken met diversiteit en het werken aan diversiteit blijkt een belangrijke pijler voor de verschillende opleidingen binnen het sociale domein. Identiteitsvorming met betrekking tot diversiteit, of als een van de uitgangspunten bij het nadenken over diversiteit, blijft een interessant gegeven. Vragen die naar voren kunnen komen, zijn: wie ben ik? Wat maakt mij uniek of wat maakt mij hetzelfde? Wie is de ander en hoe moet ik me verhouden tot anderen? Wat is mijn professionele perspectief op personen, situaties en contexten en hoe vind ik een goede balans tussen inhouds- en betrekkingsniveau wanneer het om diversiteitsonderwerpen gaat?

Als toekomstige professional in het sociale domein is het van belang dat deze vragen beantwoord worden en dat er visieontwikkeling plaatsvindt ten aanzien van deze onderwerpen en vragen. Daarnaast dient de toekomstige professional de eigen deskundigheid te bevorderen door vaardigheden, attitude en kennis te vergaren omtrent deze vragen. Hieronder wordt onder meer het volgende verstaan: theoretische beschouwingen rondom diversiteit begrijpen, overzicht hebben van hoe

er in de praktijk met diversiteit wordt omgegaan en naar aanleiding van de verworven deskundigheid een positieve bijdrage leveren aan vraagstukken en het hedendaagse debat rondom diversiteit.

Enerzijds geeft dit boek handvatten, theoretische denkkaders, inzichten en exemplarische voorbeelden om bij te dragen aan het beantwoorden van de eerder gestelde vragen. Anderzijds duidt dit boek dat diversiteit explicieter aan de orde dient te komen in professionele bacheloropleidingen, juist wanneer het niet een van de primaire onderwerpen lijkt te zijn.

Achtergronden

Door allerlei maatschappelijke ontwikkelingen is diversiteit meer dan ooit aan de orde. Ten eerste door de globalisering. De menselijke beschaving maakt al sinds de twintigste eeuw een onomkeerbare proces van wereldwijde economische, politieke en culturele integratie door. Beslissingen die aan de andere kant van de wereld worden gemaakt, hebben directe invloed op ons leven. Zoals de wereldwijde kredietcrisis van 2008, die in de Verenigde Staten begon en als indirect gevolg de afgelopen jaren grootschalige bezuinigingen in Europa met zich meebracht. Of de burgeroorlog in Syrië, die een vluchtelingenstroom naar Europa veroorzaakte, en daarmee het migratiedebat in onze landen heeft aangewakkerd. Globalisering heeft als gevolg dat kapitaal, goederen en vooral mensen zich sneller en makkelijker verplaatsen. Zoals wij in dit boek laten zien, kan de studie van diversiteit helpen om de globalisering beter te begrijpen.

Naast globalisering is er ook sprake van lokalisering. Dit is de lokale context die van belang is bij het identificeren van diversiteitsvraagstukken. Zo zijn ontgroening en vergrijzing andere voorbeelden van de veranderende samenleving en deze duiden daarmee een andere diversiteit aan. In Nederland blijkt uit onderzoek van het CBS (2016) dat 18 procent van de Nederlanders 65 jaar of ouder is. De meeste 65+'ers wonen overigens 'in de provincie'. De Randstad is relatief jong en in de agglomeratie Den Haag is de vergrijzing zelfs iets afgenomen. Ook in Vlaanderen zien we vergrijzing, waarbij volgens onderzoek van het Federaal Planbureau de verwachting is dat deze de komende jaren verder zal toenemen. Deze cijfers maken inzichtelijk hoe het land wat betreft leeftijd verdeeld is. Een ander voorbeeld is de zogenaamde 'betonstop' die de Vlaamse regering vanaf 2040 wil invoeren. Er mag geen nieuwe open ruimte worden bebouwd en het kleiner gaan wonen in stads- of dorpskernen wordt gestimuleerd. Voor de sociale professional is het goed om te begrijpen hoe deze ontwikkelingen een plek krijgen in het sociale domein richting de terugtrekkende overheid en de benodigde ondersteuning en voorzieningen.

De informatisering en technologisering van onze samenleving is een tweede factor die diversiteit bevordert. In de hedendaagse samenleving is de rol van infor-

matie en technologie niet weg te denken. Via allerlei middelen staan we als het ware in contact met de 'hele' wereld. We hebben zoveel verschillende middelen om informatie te vergaren en te delen. De technologie die hiermee gepaard gaat, is steeds meer alledaags en daarmee toegankelijk geworden. We maken er om de haverklap gebruik van om te communiceren, zenden of te delen, denk aan e-mails, WhatsApp, Facebook, Instagram, Snapchat.

De communicatie verloopt enerzijds langs duidelijk gekaderde en gebaande paden binnen een duidelijke context, denk hierbij aan werkplekken, scholen en binnen het gezinsverband. Toch wordt communicatie anderzijds beïnvloed door transculturaliteit. Het woordgebruik is anders, er worden woorden overgenomen uit verschillende talen zoals het Engels, maar ook uit het Sranan Tongo of Papiamento, en daarnaast wordt de digitale taal van de icoontjes, smileys en afkortingen toegepast. Veel van deze 'nieuwe' taligheid brengt nieuwe gedragingen met zich mee. Ook non-verbale taal gaat hiermee gepaard en wordt over en weer overgenomen. Elkaar een 'boks' geven was tien jaar geleden nog niet iets wat in het dagelijkse straatbeeld terug te vinden was. Tegenwoordig weten mensen van twee tot zeventig jaar wat een 'boks' is en waartoe deze vorm van begroeting dient. Het is een vorm van respect, evengoed als het aanspreken met 'u', wat steeds meer in vergetelheid dreigt te raken. Het ontwikkelen van een transculturele attitude is een proces dat zich zowel bewust als onbewust afspeelt. Alle contacten zijn immers transcultureel te noemen en daarmee zal hier in de omgang onbewust ook al rekening mee te houden zijn. Binnen een professioneel kader zijn er echter wel handvatten aan te leren die deze transculturele attitude bevorderen.

Actief aandacht besteden aan transculturele attitude kan negatieve beeldvorming, vooroordelen en stereotypering voorkomen, dan wel in de positieve zin bijstellen. Daarnaast kan het oordeelsvorming uitstellen en aansturen op het stellen van inhoudelijke vragen. Het TOPOI-model dat in dit boek verder wordt toegelicht, is hier een voorbeeld van.

Voor professionals in het sociale domein zijn er tal van mogelijkheden om vanuit te denken en te handelen. Mooie manieren om mensen te ondersteunen bij het verkrijgen van een gelijkwaardige plek in deze samenleving zijn het bekrachtigen van emancipatie en empowerment. Hierbij gaat het niet om de onmogelijkheden of onkunde die mensen krijgen toegeschreven door stereotypering en vooroordelen, maar er wordt gefocust op reeds aanwezige kennis en kunde. Op deze manier worden deelnemers, cliënten en burgers geen slachtoffer of hulpbehoevende vanwege hun op welke manier dan ook gemarginaliseerde positie, maar partners en regisseurs.

Visie

Volgens Hoffman (2013) is diversiteit de verscheidenheid van mensen. Op het niveau van individuen en groepen (micro- en mesoniveau) is dat al datgene waarin mensen van elkaar verschillen. Het is een term die uitgaat van het verschil, van het andere, of van het niet een eenheid zijn van een bepaalde verzameling of cultuur. In Amerika duiden ze deze afspiegeling van de samenleving aan als 'the melting pot', waarbij er wordt ingespeeld op een gezamenlijk identiteit, namelijk de nationale identiteit. In Canada wordt de afspiegeling van de samenleving juist benoemd als mozaïek, waarbij er wordt gesteld dat elk stukje prachtig op zichzelf is en dat de gezamenlijkheid er een geheel van maakt.

In de huidige context van globalisering en superdiversiteit (Vertovec, 2005) en in vergelijking met de twintigste eeuw, wordt het anders zijn niet alleen beperkt tot etniciteit of afkomst. Naast de oude categorieën 'allochtoon/autochtoon', betekent diversiteit in de eenentwintigste eeuw ook een verschil in individuele en sociale factoren, zoals sociaal-economische status, gender en seksualiteit, of de dynamiek van transnationalisme en transmigratie.

Op maatschappelijk niveau (macroniveau) kan diversiteit begrepen worden als de groeiende diversiteit binnen de diversiteit, oftewel superdiversiteit (Geldof, 2015). De superdiversiteit als sociologische concept bekijkt hoe etniciteit in West-Europa slechts een van de elementen van diversiteit is. Onder andere taal, leeftijd, afkomst en verblijfsduur, sekse, woonplaats (grootstedelijke of rurale context) en sociaal-economische positie en status (die ook al eerder aan bod kwamen) vormen verdere elementen die meegenomen moeten worden als het gaat om het observeren en analyseren van diversiteit. Superdiversiteit veronderstelt dat er zeker in de grootstedelijke context geen sprake meer is van een meerderheidsgroep, maar van een meerderheid in minderheidsgroepen. Met andere woorden: er is niet een dominante groep aan te wijzen.

Doelen

Dit boek is bedoeld om je te helpen je bewust te worden van je eigen identiteit en hoe je je verhoudt tot anderen. Het leert je de belangrijke concepten, modellen en theorieën die te maken hebben met diversiteit kennen. Je leert deze vooral toepassen in de praktijk en het dagelijkse leven, door middel van reflectie. Ten derde is dit boek bedoeld om je te helpen open te staan voor de diversiteit van de samenleving waarin je mogelijk leeft en werkt, dan wel mee te maken krijgt op professioneel gebied. Ten slotte wil dit boek je nieuwsgierigheid prikkelen en een onderzoekende houding in je aanwakkeren om tot mooie projecten, behandelmethodes en werkwijzen te komen om een positieve bijdrage te leveren aan een leefbare samenleving waarin diversiteit de gewoonste zaak van de wereld is.

Doelgroep

Dit boek is gericht op studenten van sociaal-agogische professionele bacheloropleidingen (onder andere Social Work, psychologie, pabo, pedagogiek of verpleegkunde) in Nederland en Vlaanderen. Het is bovenal gericht op de toekomstige professional die nieuwsgierig is naar de verschillen in onze samenleving en de consequenties voor de beroepspraktijk, en hoe hij zich daartoe kan verhouden.

Daarnaast richt dit boek zich op alle professionals die reeds werkzaam zijn in het *sociale domein* in Nederland en Vlaanderen en hun kennis up-to-date willen houden.

Leeswijzer

Het boek is onderverdeeld in drie segmenten en in totaal twaalf hoofdstukken. Bij ieder hoofdstuk zijn er casussen en leer- en werkopdrachten. Hoofdstuk 2 kijkt naar zowel de Vlaamse als Nederlandse context van Social Work en toegepaste psychologie. Waar komt de professional in aanraking met diversiteit, waar loopt hij tegenaan? De gelaagdheid van de samenleving en de problematiekstaan in dit hoofdstuk centraal.

Hoofdstuk 3 en 4 vormen samen **deel 1**: de theoretische beschouwingen. In hoofdstuk 3 wordt gekeken hoe de diverse samenleving in de twintigste eeuw in Nederland en België vorm heeft gekregen en hoe het idee van diversiteit zich heeft ontwikkeld aan het begin van de eenentwintigste eeuw. In hoofdstuk 4 beschrijven verschillende experts de belangrijkste sociologische principes en theorieën omtrent de diverse samenleving.

Deel 2 richt zich op de praktijk van de sociaal-agogische beroepen in contexten van diversiteit. Hoofdstuk 5 – *inclusie, participatie en toegankelijkheid* – richt zich op de actuele algemene methodieken in sociaal werk na de '*transities*' in de welzijnssector, en wat deze methodieken betekenen voor de diverse samenleving. In hoofdstuk 6 wordt de *presentiebenadering* besproken als methodiek die diversiteit (h)erkent en bevordert. Hoofdstuk 7 kijkt naar de *diversiteitscompetenties* binnen de praktijk van de social-agogische beroepen, met speciale aandacht voor diversiteitsbewuste communicatie op individueel en groepsniveau.

Deel 3 geeft een overzicht van thema's die momenteel een rol spelen in de diverse samenleving: *armoede* (hoofdstuk 8), *religie* (hoofdstuk 9), *gender* en de verschillende vormen van *seksuele* uitingen (hoofdstuk 10), de positie van *transmigranten* in onze samenleving (hoofdstuk 11) en de rol van *beeldvorming en de media* (hoofdstuk 12).

De drie delen en de verschillende hoofdstukken van dit boek kunnen los van elkaar gelezen en behandeld worden. Deel 2 en met name deel 3 zijn opgezet als een verzameling artikelen van verschillende experts met een uiteenlopende achter-

grond. Dit betekent ook dat er hier een daar een overlap kan ontstaan: verschillende onderwerpen of concepten kunnen op verschillende plaatsen aan de orde komen. Deze overlapping zal soms een verschil in visies en interpretaties laten zien. Vanuit het redactieteam is ervoor gekozen om deze 'diversiteit' te laten bestaan, als een voorbeeld van het complexe debat en de veelzijdigheid in ideeën en opvattingen waar het gaat om diversiteit.

Literatuur

CBS (2016). 'Vergrijzing meest toegenomen in Limburg', https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/27/vergrijzing-meest-toegenomen-in-limburg, bezocht op 17 januari 2016.

Geldof, D. (2015). *Superdiversiteit*. Leuven/Den Haag: Acco.

Hoffman, E. (2013). *Interculturele gespreksvoering. Theorie en Praktijk van het TOPOI-model*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Vertovec (2007). Super-diversity and its implications. In: *Journal Ethnic and Racial Studies,* Volume 30, 2007 - Issue 6: 'New Directions in the Anthropology of Migration and Multiculturalism'.

3 Migranten in de Nederlandse en Belgische context

Lucho Rubio Repáraz, Siela Ardjosemito-Jethoe, Kathinka Rijk

Het idee van de natiestaat gaat gepaard met grenzen. Grenzen die een bepaald grondgebied afbakenen, waar vervolgens bepaalde wetten en regels aan worden toegekend die de burgers dienen in de beschermende, maar ook in controlerende zin. Daarnaast staat de natiestaat voor een '*sense of belonging*', waarbij waarden en normen de basis vormen van burgers binnen de natiestaat; burgers horen bij het gebied en bij elkaar. Grenzen bewaken dit gebied, indringers zijn niet welkom en mochten zij een geldige reden hebben om tot dit gebied toe te willen treden, gaat dit gepaard met voorwaarden, aldus Scheffer (2016).

Dat onze samenleving steeds diverser wordt en dat dit een onomkeerbaar proces is, is een gegeven. Wanneer het om migranten en mensen met een migrantenherkomst gaat, zijn er echter veel vragen. Hoe komt het bijvoorbeeld dat de grootstedelijke context zo etnisch divers is? Waarom zijn er mensen uit bepaalde landen meer of juist minder vertegenwoordigd? En hoe hangt dit onder andere samen met het koloniale verleden en de gastarbeidersregeling? Om onze samenleving te begrijpen is het goed om een deel van deze historische context te kennen. Die geeft namelijk een beeld van de totstandkoming van de etnische en culturele diversiteit van de hedendaagse samenleving.

Daarnaast zijn de achtergronden van migranten divers; ze worden echter vaak als één groep, onder één noemer beschreven. Dat is lastig, want daarmee wordt er onrecht gedaan aan de diverse achtergronden. Zo kan het koloniale verleden een rol spelen, of de gastarbeidersregeling van de jaren zeventig, maar ook een oorlogssituatie, politieke frictie of seksuele voorkeur kunnen een rol spelen bij het vertrek uit het moederland. Deze laatste groep is duidelijk op zoek naar meer gelijkheid, die op papier en in de samenleving in Nederland en België te vinden is. Paul Scheffer (2016) zegt over migratie het volgende: 'Migratie is de meest zichtbare kant van een wereld die steeds kleiner wordt. De afstanden zijn gekrompen, we kunnen ons niet meer onttrekken aan de noden in de rest van de wereld.'

Toch heerst er ook angst, waarbij er situaties ontstaan die frictie en schuring opleveren. Dit hoofdstuk gaat in op de eerder gestelde vragen, met het oog op het erkennen van verschil en het herkennen van gelijkheid. Stereotypering en vooroordelen zijn snel gemaakt vanuit het oogpunt van bijvoorbeeld humor. Vaak richt dit zich op het acculturatieproces van verschillende migrantengroepen en gaat hier pijn van een gedeelde maar niet bekende geschiedenis aan vooraf. Soms gaat dit gemoedelijk, en soms gaat hier strijd mee gepaard; voor de sociale professional is het goed om te begrijpen hoe dit acculturatieproces zich voltrekt en hoe de professional kan inspelen op dit proces om te komen tot integratie. Er is in dit hoofdstuk aandacht voor het ontstaan van etnische en culturele diversiteit en de **minderheden**[1] in de Nederlandse en Belgische samenleving. In paragraaf 3.1 is er aandacht voor de migratiestromingen naar Nederland en België in de twintigste eeuw. 3.2

1 Minderheden: iedere samenleving bestaat uit tal van (etnische) bevolkingsgroepen. Een minderheid is in dit kader een groepering die weinig macht heeft en vaak gediscrimineerd wordt.

richt zich op migratie in de eenentwintigste eeuw, alsook de sociale en economische ontwikkelingen vanaf de twintigste eeuw die de diversiteit in onze landenmogelijk hebben gemaakt.

3.1 Immigratieprocessen in Nederland en België in de twintigste eeuw

> *Migratie is de inkt waarmee sommige van de allermooiste hoofdstukken van de menselijke geschiedenis geschreven worden.*
> Alicja Gescinska (De Wachter, 2016:98)

Processen van migratie zijn van alle tijden en maken deel uit van overlevingsstrategieën van individuen en groepen mensen. Zonder migratie, de voortdurende zoektocht naar een betere leefomgeving, was de mensheid eeuwen geleden al uitgestorven. De verschillende migratiestromen in Nederland en België kleuren onze hedendaagse samenleving. Vanaf de eerste vastgelegde migratiestromen binnen het Romeinse Rijk, tot de massale gedwongen migratie naar Amerika vanaf 1492 naar de roerige migraties in de twintigste eeuw. Nooit eerder zijn er zoveel mensen gemigreerd en gevlucht als in de vorige eeuw. Migratie heeft, in de afgelopen eeuw, Europa opnieuw vormgegeven.

Migratie zou je volgens Jessurun (2010:46) als volgt kunnen duiden: 'het permanent verwisselen van vaste verblijfsplaats van individuen en/of groepen binnen een groter geografisch gebied dan de geboortestreek'. Migratie kan *vrijwillig, semivrijwillig* en *onvrijwillig* zijn. **Vrijwillige migratie** is het permanent verwisselen van vaste verblijfsplaats door huwelijk, gezinshereniging of behoefte aan verandering. Bij **semivrijwillige migratie** migreert men vanwege gebrek aan werk of toekomstperspectief, uit onvrede met de bestaande situatie in het land. In beide situaties is uiteindelijk de migrant degene die een keuze heeft om te migreren. In het geval van asielzoekers en vluchtelingen spreekt Jessurun (2010) van **onvrijwillig migratie**: men wordt gedwongen om zijn/haar eigen land te verlaten, omdat er een dreiging heerst van politieke aard, dan wel anderszins.

Migratie kan in het geval van vrijwillige migratie een individuele beslissing zijn (*microniveau*). Toch wordt de beslissing beïnvloed door demografische, economische en/of sociologische factoren (*macroniveau*). Er zijn drie benaderingen die helpen migratie te verklaren (Castles & Miller, 2003). De **klassieke economische ontwikkelingstheorie** verklaart migratie vanuit landen met een laag inkomen naar landen met een hoger inkomen. Push- en pullfactoren regelen de migratiestromen: *'push'*-factoren zijn het gebrek aan economische ontwikkeling of perspectief op werk of politieke repressie. *'Pull'*-factoren zijn de factoren die de migrant aan-

trekken naar het land van aankomst, zoals werkgelegenheid, politieke, religieuze en seksuele vrijheid, naast een persoonlijk netwerk waarin integratie kan worden gestimuleerd. De **historisch-structurele benadering** beschrijft migratie als de mobilisatie van goedkope arbeiders naar de rijke landen. Het gaat hierbij om de ongelijke verdeling van economische en politieke landen in de wereld (Vink, 2009). In Nederland kennen we het voorbeeld van Poolse migranten, die tegen lage lonen werk verrichten in de bouw of fabrieken. De **migratiesysteemtheorie** benadert migratie op zowel micro-, meso- als macroniveau. Migratie wordt in deze theorie systemisch benaderd aan de hand van de gedeelde geschiedenis van landen; te denken valt aan het slavernijverleden en de koloniën. Zowel in Nederland als België is dit duidelijk terug te zien in het hedendaagse straatbeeld.

3.1.1 Migratie naar Nederland vanaf 1945

Na de Tweede Wereldoorlog en tot het einde van de twintigste eeuw wordt er in Nederland onderscheid gemaakt tussen drie groepen migranten (Keulen, Beurden, & Pels, 2010):

1 migranten afkomstig vanuit de oude koloniën;
2 arbeidsmigranten uit het Mediterrane gebied;
3 asielzoekers en vluchtelingen.

Deze drie *migratiestromingen* hebben van Nederland een immigratieland gemaakt, dat wil zeggen een land waarin het aantal mensen dat immigreert hoger is dan het aantal mensen dat emigreert. In de komende paragrafen besteden wij aandacht aan de eerste twee migratiestromingen en staan we stil bij het migratiebeleid in Nederland en België. De komst van asielzoekers en vluchtelingen als een vorm van onvrijwillige migratie wordt in paragraaf 3.3 apart behandeld.

1. Migranten afkomstig vanuit de voormalige koloniën

Als gevolg van de koloniale oorlog en de onafhankelijkheid van **Indonesië** in 1949 kwamen er naar schatting rond de 300.000 tot 350.000 mensen tussen 1946 en 1962 naar Nederland (Jessurun, 2010). Deze zogenaamde Indische Nederlanders waren afstammelingen van Nederlanders die zich in Indonesië gevestigd hadden, en waren daarom gerechtigd om naar Nederland te komen (Vermeulen & Penninx, 2000). Onder deze Indische Nederlanders onderscheiden wij de Nederlandse kolonialen (*de totoks*) en de Indo-Europeanen (*de Indo's*), die qua afstamming deels Nederlanders en deels Indonesisch waren. In het algemeen waren deze migranten opgeleid en cultureel sterk gericht op de Nederlandse samenleving, ook degenen die nooit in Nederland waren geweest. Ondanks dat de opvang en integratie van de Indische Nederlanders in de Nederlandse samenleving over het algemeen als geslaagd wordt beschouwd, is er inmiddels uit verhalen, onderzoek en autobiografische literatuur bekend dat velen van deze migranten zich in Nederland niet thuis

voelden, en dat ze leden onder onbegrip en discriminatie (Van der Werf, 2009). Aan het begin van de eenentwintigste eeuw woonden er 405.000 personen van Indonesische afkomst in Nederland.

Een tweede groep migranten die vanuit de Indonesische koloniën naar Nederland is gekomen, zijn de **Molukkers**. De komst van deze migranten was een besluit van de Nederlandse regering in de onafhankelijkheidsoorlog met Indonesië. Na het beëindigen van de oorlog konden de Molukse soldaten die aan Nederlandse zijde hadden gevochten met hun gezinnen in 1951 naar Nederland komen. In totaal ging het om ongeveer 12.500 mensen. Toen zij naar Nederland kwamen, werden zij uit het leger ontslagen en in kampen ondergebracht. De onvrede en frustraties over het gebrek aan socio-economische perspectieven voor deze groep leidde tot diverse conflicten in de jaren zestig en zeventig (onder andere brandstichting in 1966, gewapende bezettingsactie in 1970, gijzelingsacties van treinpassagiers in 1975 en 1977). Tot na de eeuwwisseling had de derde generatie Molukkers nog last van een hoge werkloosheid en een relatief laag opleidingsniveau in vergelijking met andere groeperingen (Van der Werf, 2009).

In tegenstelling tot Indonesië bleef **Suriname** een Nederlandse kolonie tot 1975. Vanaf de Tweede Wereldoorlog en na het ondertekenen van *Het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden* in 1954, kwamen de Surinamers vooral naar Nederland om te studeren. Pas vanaf 1965 kwamen er laagopgeleide migranten naar Nederland, vanwege de slechte economische situatie in Suriname (Vermeulen & Penninx, 2000). De immigratie van Suriname naar Nederland groeide in de periode net voor de onafhankelijkheid (1973-1975) en tussen 1979 en 1980, net voor de overgangsregeling afliep en er een visumplicht werd ingevoerd. In de gehele periode tussen 1970 en 1979 kwamen er ongeveer 300.000 Surinamers naar Nederland. Op 1 januari 2016 woonden er in Nederland 348.662 Surinaamse Nederlanders (CBS, 2016).

Een laatste groep migranten die afkomstig is uit de voormalige koloniën zijn de **Antillianen** en **Arubanen**. Vanaf 1970 kwamen er in de eerste plaats vooral studenten naar Nederland, die na afronding van hun opleiding terug naar hun moederland gingen (Keulen, Beurden, & Pels, 2010). Dit migratiepatroon veranderde in de jaren negentig, toen er ongeveer 100.000 Antillianen en Arubanen naar Nederland kwamen om werk te zoeken. Deze migrantengroep behoorde niet tot de hogere en middenklasse, maar bestond vooral uit laaggeschoolde jonge mannen, mannen van middelbare leeftijd en alleenstaande moeders (Van der Werf, 2009). De komst van deze groeperingen in de jaren 1990 ging samen met specifieke maatregelen en beleid gericht op integratie. Op 1 januari 2016 woonden er 148.926 Antilliaanse en Arubaanse Nederlanders in Nederland (CBS, 2016).

2. *Arbeidsmigranten uit het Mediterrane gebied*

Sinds midden jaren vijftig had Nederland, net als andere Europese landen, een gebrek aan laaggeschoolde arbeiders. De wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog

was zo voortvarend dat er een tekort was aan medewerkers in arbeidssectoren als de infrastructuur en bedrijfstakken als de scheepsbouw, mijnen of textielindustrie (Lucassen & Penninx, 1985). De werving en ontvangst van deze arbeidsmigranten of '*gastarbeiders*' was bedoeld als een tijdelijke oplossing. Italiaanse arbeidsmigranten kwamen vanaf 1960 in de mijnen van Zuid-Nederland werken. In datzelfde jaar begon ook de Nederlandse regering met *wervingscampagnes* in het buitenland om gastarbeiders aan te trekken.

In 1960 werd het eerste wervingscontract getekend met de Italiaanse overheid, gevolgd door Spanje (1961), Portugal (1963), Turkije (1964), Griekenland (1966), Marokko (1969), Joegoslavië (1970) en Tunesië (1971). Naast deze officiële werving kwamen er, vooral aan het einde van de jaren zestig, 'spontane' of illegale buitenlandse werknemers uit het Mediterrane gebied (70 procent in 1968) naar Nederland (Van der Werf, 2009). De werving en komst van migranten uit vooral Turkije en Marokko is in 1973 gestopt door de effecten van de oliecrisis in Europa.

Voor deze migranten, vooral mannen, deed de overheid weinig. Er werd niet geïnvesteerd in taal en inburgering. Zowel de overheid als de arbeidsmigranten gingen ervan uit dat ze na een periode van werk in Nederland terug zouden keren naar hun moederland. Veel van de migranten uit Italië, Portugal, Spanje of Griekenland zijn inderdaad uiteindelijk teruggekeerd. Anderen, zoals veel van de Turkse en Marokkaanse arbeiders, besloten ondanks de crisis toch in Nederland te blijven. Het leven in Nederland en Europa had ook voordelen en veel van deze migranten, merendeels mannen waarvan het gezin was achtergebleven in het land van herkomst, dachten aan een permanente vestiging in Nederland (Jessurun, 2010). De gastarbeiders werden zo immigranten. De eerste aanvragen voor **gezinshereniging** werden gedaan. Na 1970 kwamen de eerste vrouwen en kinderen van de arbeidsmigranten naar Nederland. Naast deze gezinsherenigingen is er ook vanaf de jaren zeventig sprake van **gezinsvorming**: in Nederland opgegroeide allochtone jongeren trouwen met een partner uit bijvoorbeeld Marokko of Turkije. Tot de dag van vandaag komen veel van de nieuwkomers uit deze landen in het kader van deze vorm van migratie (Keulen, Beurden & Pels, 2010) (Van der Werf, 2009).

Hoeveel van deze arbeidsmigranten en hun nakomelingen zijn er uiteindelijk in Nederland gebleven? Eind 2015 waren er in Nederland 3.665.321 mensen met een migratieachtergrond, waarvan 396.555 van Turkse afkomst en 380.755 Marokkaanse Nederlanders (CBS, 2016). Deze twee groepen zijn de grootste niet-westerse migrantengroepen in Nederland.

3. Migratiebeleid in Nederland vanaf de jaren tachtig en de multiculturele samenleving

Begin jaren tachtig begon het debat over het integratiebeleid. De vestiging van de gastarbeiders, de komst van de Surinaamse migranten en de vragen over de integratie van de Molukkers zetten dit debat in gang. Er moest een overheidsbeleid

komen dat de nieuwkomers hielp om zich te integreren in de Nederlandse samenleving. In 1983 kwam de regering met de eerste maatregelen, die gericht waren op de verbetering van de rechtspositie van de nieuwkomers, de maatschappelijke participatie en het aanpakken van de sociale en economische achterstand.

In 1989 wordt er echter vastgesteld dat dit overheidsbeleid geen verbetering van de positie van veel van deze nieuwkomers had opgeleverd. Vanaf dat moment wordt in *het overheidsbeleid* de nadruk gelegd op twee aspecten: in de eerste plaats op het vinden van werk als middel om de integratie te bevorderen. Daarnaast worden er educatieve programma's en verschillende maatregelen voor nieuwkomers ontwikkeld om nieuwkomers te helpen zich te integreren. Als gevolg van deze maatregelen kwam het *inburgeringsprogramma* in 1996 tot stand. Ook in de jaren tachtig en negentig richtte de overheid haar specifieke beleid op de inclusie van de nieuwkomers op de arbeidsmarkt. Overheidsbeleid zoals dat in 1986 (Smeets, 1993), gericht op de proportionaliteit tussen autochtonen en allochtonen op de arbeidsmarkt, of de *wet bevordering evenredige arbeidskansen allochtonen* (WBEAA) zijn goede voorbeelden van deze trends (Vermeulen & Penninx, 2000).

Het migratiebeleid van de jaren tachtig en negentig is uitgevoerd in het kader van wat benoemd is als de **multiculturele samenleving**. Dit was een beleidsfilosofie waarin de verschillende leden van een samenleving en de verschillende culturen op een gelijkwaardige manier naast elkaar bestaan. Binnen de ideale multiculturele samenleving wordt er ruimte gegeven aan de gewoontes en tradities van de verschillende bevolkingsgroepen. Tolerantie en acceptatie van de ander staat centraal. De multiculturele samenleving, die niet begrepen kan worden zonder de Nederlandse *verzuilingstraditie* in acht te nemen, is een navolging van het definiëren van de migranten als etnische **minderheden**. Als gevolg hiervan hebben de verschillende minderheden (onder andere Turkse minderheid, Marokkaanse minderheid) de ruimte gekregen om de eigen cultuur te institutionaliseren, vaak met expliciete steun van de overheid (Entzinger, 2002).

Naast de komst van deze nieuwe burgers heeft Nederland aan het einde van de twintigste eeuw ook nieuwe migranten ontvangen als gevolg van het **Verdrag van Schengen** uit 1992. Dit is een overeenkomst tussen de EU-landen om het vrije verkeer van personen, goederen en kapitaal mogelijk te maken. Vanaf dat jaar zijn burgers uit de EUlanden vrij om zich in Nederland te vestigen.

3.2 Migratie naar België vanaf 1945

Ook België kent een koloniaal verleden. De Belgische koloniën waren vooral gevestigd op het Afrikaanse continent. De grootste Belgische kolonie was Congo, daarnaast was er de kolonie Ruanda-Urundi, die na de onafhankelijkheid werd opgedeeld in twee staten± Rwanda en Burundi. België kende echter niet de grote postkoloniale migratiestromen die je in Nederland wel zag. Tot aan de Eerste

Wereldoorlog had amper 3,5 procent van de bevolking een andere nationaliteit dan de Belgische (Geldof, 2015). Vanaf 1920 zijn het voornamelijk de Italianen en Oost-Europeanen die naar België komen om in de industrie en landbouw te werken. Na de Tweede Wereldoorlog zocht de overheid buitenlandse gastarbeiders om het land opnieuw op te bouwen (Grimmeau, 1992). Italiaanse en Poolse arbeidskrachten werden geworven. In de jaren vijftig parallel met de groei van de Belgische economie, werden er Spaanse, Griekse en Portugese arbeidskrachten geworven.

Net als in andere West-Europese landen als Duitsland en Nederland werden deze gastarbeiders door België beschouwd als tijdelijke migranten. Maar in de jaren zestig, *the golden sixties*, bleef de economie van Europa maar groeien. De consumptiemaatschappij was in opkomst en de Belgische arbeidsmarkt had nog steeds behoefte aan laaggeschoolde arbeidskrachten. In 1964 tekende de Belgische regering twee tewerkstellingsakkoorden met Marokko en Turkije, die de rekrutering van arbeiders vanuit deze landen mogelijk maakte (Geldof, 2015). Laagopgeleide mannen kwamen naar België om in de mijnbouw, bouwsector, industrie en dienstensector te werken. Tussen 1962 en 1966 kwam 62 procent van de migranten uit vijf Mediterrane landen (Italië, Spanje, Griekenland, Turkije en Marokko). Vanaf 1967, en vooral vanaf 1974 was er een daling in de komst van Spaanse, Italiaanse en Turkse arbeiders. De Marokkaanse gemeenschap bleef integendeel even groot (Grimmeau, 1992). De toename van het aantal arbeidsmigranten stopte in 1974. Naar aanleiding van de internationale oliecrisis van 1973 besloot de Belgische regering om de werving van arbeidsmigranten te stoppen. Migranten bleven komen, maar in kleinere aantallen. Net als in andere Europese landen besloten veel gastarbeidersmigranten zich te vestigen in België. Ze hadden vaak een partner en kinderen in het land van herkomst, en een groot deel liet hun gezin naar België komen. De eerste **gezinsherenigingen** vonden zodoende plaats. Een andere logische stap voor veel migranten was op zoek te gaan naar een partner in het land van herkomst. Deze zogenaamde **gezinsvorming** is een andere vorm van volgmigratie die die tot stand kwam in de jaren zeventig en doorzette tot de jaren negentig.

De jaren tachtig werden ook gekenmerkt door de groei van Europese migratie als gevolg van de vorming van de Europese Unie met een politieke en socio-economische structuur. Nadat het **Verdrag van Schengen** in 1992 werd getekend en geïmplementeerd, kwamen er meer Europese migranten naar België. Het Schengengebied creëerde een interne Europese markt waarbinnen mensen, kapitaal, goederen en diensten vrij kunnen bewegen. Al met al kwam op 1 januari 2010 15 procent van de nieuwkomers in België uit Italië, 13 procent kwam uit Frankrijk en 12 procent was Nederlander (www.statbel.fgov.be, 2016).

Het migratiebeleid in België is georganiseerd op federaal niveau en is er voornamelijk op gericht de migratiestromen te beheersen en misbruik van de wetgeving te voorkomen.

In 2003 werd er in het beleid van de toenmalige regering voor het eerst een specifiek beleid beschreven voor nieuwkomers. In het regeerakkoord was dit be-

leid opgenomen onder het deel over de 'tolerante samenleving' (Gsir et al., 2005). Het bestrijden van misbruik en fraude staat centraal in dit beleid. Een andere belangrijke pijler is het gedeeld burgerschap, waarbij het doel wordt gesteld om bij nieuwkomers verantwoordelijkheid en autonomie te bevorderen en discriminatie te bestrijden (Kruispunt, 2014).

Het beleid rond integratie ontwikkelde België vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw, omdat tot dat moment migratie veeleer gezien werd als een tijdelijk iets, en men zich minder richtte op de permanente vestiging van nieuwkomers in België. Waar migratie een duidelijk federale verantwoordelijkheid is, wordt integratie eerder door de regionale regeringen bepaald. Hierdoor zijn er ook verschillen ontstaan in het beleid tussen de verschillende regio's in België. In lijn met de taalgrenzen lijkt Vlaanderen eerder tot op zekere hoogte het Nederlandse beleid te volgen, waar Wallonië veelal het Franse model aanhoudt. Het huidige Vlaamse integratiebeleid kent drie hoofddoelen: emanciperen, toegankelijk maken en samenleven in diversiteit (Gsir et al., 2005).

3.3 Asiel in Nederland en België

In paragraaf 3.1.1 en 3.1.2 hebben wij aandacht besteed aan de *vrijwillige* en *semivrijwillige* migratie in de twintigste eeuw. In deze paragraaf besteden wij aandacht aan de *onvrijwillige* migrantenstromingen in België en Nederland, vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog tot op de dag van vandaag.

Het Verdrag van Genève: wat is een vluchteling, wat is een asielzoeker?
Het Verdrag van Genève, ofwel het *Vluchtelingenverdrag*, in 1951 ondertekend door ruim honderd landen, was oorspronkelijk gericht op vluchtelingen als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Pas in 1967 zijn de beperkingen van de originele tekst aangepast door middel van een protocol (Lodder, 2014). Inmiddels zijn er honderdvijftig landen bij het verdrag aangesloten. Het verdrag is van toepassing op iedere persoon die als 'vluchteling' wordt gedefinieerd. Het verdrag definieert een **vluchteling** als:

> *"Die, (...) uit gegronde vrees voor vervolging wegens zijn ras, godsdienst, nationaliteit, het behoren tot een bepaalde sociale groep of zijn politieke overtuiging, zich bevindt buiten het land waarvan hij de nationaliteit bezit, en die de bescherming van dat land niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil inroepen, of die, indien hij geen nationaliteit bezit en verblijft buiten het land waar hij vroeger zijn gewone verblijfplaats had, daarheen niet kan of, uit hoofde van bovenbedoelde vrees, niet wil terugkeren' (Art. 1a sub 2, internationaal verdrag betreffende de status van vluchtelingen)."*

Een persoon die het thuisland ontvlucht en asiel aanvraagt in Nederland, is in eerste instantie een **asielzoeker**. Pas daarna kan, nadat er onderzoek is verricht, aan deze persoon de status van **vluchteling** worden toegekend volgens het Verdrag van Genève. Het verdrag bevat geen artikel over het recht op toelating. Een vreemdeling die asiel zoekt heeft geen recht om zich te vestigen in het land van aankomst. Deze persoon kan echter op grond van het verdrag een beroep doen op het verbod om uitgezet te worden naarhet land van herkomst (Lodder, 2014).

Asielbeleid in België en Nederland tussen 1945 en nu

In de recente geschiedenis van België en Nederland zijn er verschillende groepen immigranten ontvangen. Na de Tweede Wereldoorlog werden er in de jaren vijftig Hongaarse vluchtelingen ontvangen in Nederland en België, gevolgd door Tsjechen in 1968, en Chileense en Vietnamese vluchtelingen in de jaren zeventig. In de jaren tachtig en negentig is het aantal asielaanvragen en erkende vluchtelingen sterk gestegen. Dit hangt samen met de politieke onderdrukking van Koerden uit Iran en Irak, de oorlogen in deze landen en in Somalië, Afghanistan en voormalig Joegoslavië. De burgeroorlog in Joegoslavië dwong niet minder dan zes miljoen mensen om te vluchten. De ontvangst van deze mensen in Nederland en België zorgde voor een recordaantal aan asielaanvragen. (Vluchtelingenwerk Vlaanderen, 2016) (Keulen, Beurden & Pels, 2010) (Geldof, 2015).

In 2015 waren er wereldwijd 65,3 miljoen mensen op de vlucht. 40,8 miljoen van hen waren op de vlucht in eigen land. 3,2 miljoen van hen hadden in een ander land asiel aangevraagd en 21,3 miljoen van hen waren op de vlucht buiten het eigen land, maar hadden (nog) geen asiel aangevraagd. Van deze 65,3 miljoen mensen die op de vlucht zijn, hebben er 1,25 miljoen asiel aangevraagd in een EU-land. Dat is ongeveer 2 procent van de mensen die wereldwijd op de vlucht zijn. In 2015 heeft België 39.065 asielaanvragen gekregen. Nederland kreeg 43.035 aanvragen (UNHCR Global Trends, 2015). Ongeveer 30 procent van de asielaanvragen kwam van Syrische vluchtelingen die gevlucht zijn voor de burgeroorlog in hun land. Sinds 2015 zijn er 5 miljoen mensen gevlucht uit Syrië. Andere herkomstlanden zijn Afghanistan, Somalië, Eritrea en Irak (IND Asylum Trends, 2015).

Ondanks de afsluiting van de Balkanroute naar Europa en de ondertekening van het *vluchtelingenverdrag* tussen de EU en Turkije – met als doel het aantal vluchtelingen vanaf Turkije naar Griekenland en Italië te beperken – is de vluchtelingenproblematiek in Europa nog niet in kannen en kruiken. In de eerste helft van 2016 zijn er 3000 vluchtelingen tijdens hun oversteek verdronken in de Middellandse Zee, een stijging van 60 procent ten opzichte van het jaar daarvoor (Tooms, 2016).

3.4 Diversiteit in de eenentwintigste eeuw

Migratie heeft in de eenentwintigste eeuw niet alleen een ander gezicht gekregen, het is ook complexer en diverser geworden (Kremer, 2016). Een op de vijf inwoners in Nederland heeft een migratieachtergrond. In steden als Amsterdam of Almere is dat een op de drie. In België heeft 11 procent van de bevolking een niet-Belgisch paspoort. Als we de inwoners die wortels in de migratie hebben en die Belg zijn (geworden) meerekenen, dan heeft 19 procent van de bevolking een migratieachtergrond (Geldof, 2015). Deze cijfers houden geen rekening met het aantal *illegalen* die in beide landen verblijven.

Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw zijn er nieuwe migratiepatronen ontstaan die de klassieke definitie van migratie hebben veranderd. Vroeger werd migratie gedefinieerd als 'het permanent verwisselen van verblijfplaats'. Men migreerde vaak permanent. De nieuwe socio-economische en technologische ontwikkelingen hebben echter de realiteit van migratie veranderd. In deze paragraaf besteden wij aandacht aan deze nieuwe ontwikkelingen en de nieuwe sociologische termen die worden gebruikt om de migratie in de eenentwintigste eeuw te verklaren. Allereerst staan we stil bij de migratiestromen naar Nederland en België aan het begin van de eenentwintigste eeuw.

De jaren tachtig en negentig en het begin van de huidige eeuw worden getypeerd door de groei van het aantal zogenoemde **tweede- en derdegeneratieallochtonen** in Nederland en België. Dit zijn de kinderen en kleinkinderen van de *arbeidsmigranten* en migranten afkomstig vanuit de voormalige koloniën uit de jaren zestig en zeventig die in Europa geboren zijn, waarvan een deel zelfs nooit in het herkomstland van de ouder(s) is geweest. Deze typering was gebaseerd op de definities[2] van de Nederlandse en Vlaamse overheid, die deze Nederlandse en Vlaamse burgers als allochtonen bleven beschouwen, ondanks dat zij in Nederland of België zijn geboren. In de nieuwe terminologie van de overheid spreken we tegenwoordig van *nieuwe Nederlanders* of *nieuwe Vlamingen*, of van Surinaamse Nederlanders, Amerikaanse Belgen of Marokkaanse Vlamingen.

Daarnaast hebben we de **gastarbeiders uit de Centraal- en Oost-Europese landen**. Als gevolg van de uitbreiding van de EU in 2004 en 2007 was er in korte tijd een grote toename aan immigratie van vooral relatief goed geschoolde arbeiders uit landen als Bulgarije, Polen, Roemenië of Hongarije. Net als de *arbeidsmigranten*

2 'De Vlaamse overheid (dienst Emancipatiezaken) beschouwt als "allochtoon" (1) iedereen die een vreemde nationaliteit heeft en (2) iedereen met de Belgische nationaliteit die ofwel zelf in het buitenland geboren is, ofwel waarvan minstens één ouder of grootouder in het buitenland is geboren en die zichzelf in het kader van de vrijwillige registratie als van een andere dan Belgische afkomst opgeeft.' (21 oktober 2016)
Volgens de Standaarddefinitie van het CBS wordt een persoon in Nederland als allochtoon aangemerkt als ten minste één ouder in het buitenland is geboren. (CBS (2013): Jaarrapport Integratie 2012)

van toen vestigen veel van deze migranten zich in België en Nederland met hun gezinnen. Op de derde plaats was er de migratie van jonge hogeropgeleide Zuid-Europeanen uit Italië, Spanje en Griekenland naar aanleiding van de financiële crisis van 2008.

Deze nieuwe ontwikkelingen, met aansluitend de komst van de vluchtelingen die in paragraaf 3.1.3 is beschreven, hebben van Nederland en België een immigratieland gemaakt. Er zijn steeds meer mensen in België en Nederland met wortels in de migratie (Geldof, 2015). Voor degenen die naar België of naar Nederland zijn gekomen, afkomstig uit een Europees land of als vluchteling, is het niet vanzelfsprekend dat zij permanent zullen blijven.

Deze nieuwe ontwikkelingen kunnen niet verklaard worden zonder aandacht te besteden aan de globalisering. **Globalisering** kan in termen van Blom (2015) gedefinieerd worden als 'de toenemende internationale vervlechting van economische en sociale relaties'. Het is een proces van economische, politieke en culturele integratie waarin producten, goederen en mensen zich steeds makkelijker kunnen verplaatsen. In deze nieuwe context is het leven van het individu steeds minder gebonden aan de grenzen van het eigen land. Samenlevingen worden ook steeds gevoeliger voor de gebeurtenissen in het buitenland. Een voorbeeld van globalisering is het format van Ikea, waardoor men in meer dan vijfenveertig landen Billy-kasten in huis heeft of weet wat Småland is.

De globalisering heeft een direct effect op de migratiepatronen zoals we die aan het begin van dit hoofdstuk hebben gezien. Steeds meer mensen, vooral in ontwikkelingslanden, denken en dromen van kans op werk in het buitenland.

De opkomst van een geglobaliseerde wereld kan niet begrepen worden zonder te kijken naar de impact van de **nieuwe informatietechnologie**. Het internet, of het openbare netwerk van computers, toegankelijk in (bijna) alle landen in de wereld, heeft de communicatie tussen mensen en concreet tussen migranten radicaal veranderd. In vergelijking met de migranten van de vorige eeuw kunnen de nieuwe burgers in Nederland en België onmiddellijk en constant met het land van herkomst communiceren. Deze technologische en culturele ontwikkeling heeft een directe invloed op het dagelijks bestaan van de nieuwkomer. Men kan *hier* en tegelijkertijd *daar* zijn.

De toenemende *interconnectiviteit* van migranten met hun geboorteland heeft als gevolg dat steeds meer mensen niet langer door één nationaliteit of identiteit kunnen worden gedefinieerd. In dit geval spreken wij van **transnationaliteit**. Dit concept past bij migranten die bijvoorbeeld in een grote stad in Europa wonen, zoals Brussel, en die dagelijks sociaal contact onderhouden met familie of vrienden in bijvoorbeeld Marokko (chatten via WhatsApp, berichten sturen via Facebook), daarnaast economische contacten met hun land van herkomst onderhouden (handel) en zich eveneens betrokken voelen bij de politieke ontwikkelingen aldaar. Zo kan iemand zich tegelijkertijd betrokken voelen bij de samenleving

waarin hij woont en het land van oorsprong (Schrooten, Withaeckx, Geldof & Lavent, 2015).

Een ander sociologisch concept dat helpt om de diversiteit in de eenentwintigste eeuw te verklaren is het concept van transmigratie. **Transmigratie** verwijst, in termen van Schrooten et al. (2015), naar de 'complexe patronen van meervoudige migratie'. Dit betekent dat een migrant niet alleen een transnationaal netwerk heeft, maar ook contacten in verschillende landen behoudt en onderhoudt. De transmigrant volgt een migratiepatroon van het ene land naar het andere. In plaats van zich te vestigen op een vaste locatie, verhuist een transmigrant van het ene land naar het andere. Een voorbeeld hiervan zijn de migratiebewegingen van Poolse arbeiders binnen Europa; vandaag wonen en werken zij in Amsterdam, maar morgen migreren zij naar Berlijn als daar betere kansen op werk zijn.

Deze nieuwe en steeds complexere en wisselende migratiestromen, die aansluiten bij de effecten van de globalisering en de nieuwe informatietechnologieën, leiden tot een toename in diversiteit. Steven Vertovec verklaarde in 2005 deze toename aan de hand van de term **superdiversiteit**. De toenemende diversiteit in West-Europa leidt tot een groeiende diversiteit binnen de verschillende etnische groepen. Etniciteit of nationaliteit is dus slechts een van de elementen om diversiteit te analyseren: diversifiërende factoren als taal, gender, leeftijd, verblijfsplaats, religie, verblijfstatus en transnationaliteit spelen ook een rol in het categoriseren en bekijken van de diversiteit binnen een samenleving (Geldof, 2015) (Schrooten et al., 2015).

3.5 Etnische zelforganisaties in Nederland en België

Naast verschijnselen als de komst van migranten en asielzoekers naar Europa, wordt de twintigste en het begin van de eenentwintigste eeuw ook getypeerd door de verschillende emancipatiebewegingen, oftewel de strijd voor 'het vrijkomen van vroegere beperkende bepalingen en het verkrijgen van gelijke rechten' (Jager, Mok & Berkers, 2014). Emancipatiebewegingen zijn van alle tijden en bestaan uit allerlei mensen uit allerlei lagen van de bevolking. Het gaat bijvoorbeeld om feminisme of de LHBT-beweging, die beide een onderdeel uitmaken van het emancipatorische proces in Nederland en België. In dit hoofdstuk kijken we naar etnische emancipatie door zelforganisatie.

Na de oliecrisis van 1973 en de wervingsstop heeft een deel van de arbeidsmigranten ervoor gekozen om terug te gaan naar hun land van herkomst. De Turkse en Marokkaanse arbeiders die wel bleven, kochten een woning in de oude wijken in een van de grote steden, zodat hun vrouw en kind(eren) uit het land van herkomst naar België of Nederland konden komen (Thijl, 1996). De gastarbeiders werden zo immigranten. Kort daarna volgden de eerste gebedsruimten, islamitische centra en moskeeën. In de jaren tachtig richtten moslims in België en Neder-

land de eerste islamitische scholen op, net als rituele slachterijen, en ook kwamen de eerste islamitische geestelijk verzorgers in ziekenhuizen. De *institutionalisatie van de islam* in Europa was hiermee begonnen.

De komst van postkoloniale migranten uit Indonesië, Suriname, de Nederlandse Antillen en de Molukken naar Nederland heeft ook een grote impact gehad op de opkomst van de migrantenorganisaties. Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn er ongeveer 2600 migrantenorganisaties opgericht in Nederland (Bosma, 2009). Net als bij de islamitische organisaties was er niet alleen behoefte aan expressie van de eigen identiteit, deze instituten speelden ook een rol in het integratieproces vanaf de jaren tachtig. In tegenstelling tot de Turkse en Marokkaanse organisaties hadden veel van deze organisaties een kritische blik op de consequenties van het kolonialisme en de relatie van het land van herkomst met Nederland. Tussen de verschillende migrantenorganisaties bestaat een grote diversiteit aan achtergronden en doelen, maar desondanks kunnen we twee typen migrantenorganisaties onderscheiden. Rijkschroeff en Duyvendak (2004) beschrijven aan de ene kant de *identiteitsgerichte organisaties*, die als doel hebben om migranten te ondersteunen in de samenleving. Dit zijn subculturele organisaties waarin ontmoeting en het 'zich thuis voelen' centraal staan. Een Turkse of Marokkaanse moskee of een studentenvereniging zijn voorbeelden van dit type organisatie. Aan de andere kant zijn er *instrumentele organisaties*. Deze zijn gericht op het bereiken van een doel of ze vertegenwoordigen de belangen van een groep migranten, zoals een arbeidersvereniging of een aftakking van een socio-politieke beweging. Een andere manier om deze organisaties te categoriseren is op basis van *nationaliteit* (bijvoorbeeld een Surinaamse studentenvereniging), *klasse* (politieke voorkeur) of *religie* (Ghanese pinkstergemeente) (Rijkschroeff & Duyvendak, 2004).

Zoals gezegd is de opkomst van de migrantenorganisaties verbonden met het immigratiebeleid en het integratiedebat van de jaren tachtig en negentig. In 1989 formuleerde de Vlaamse regering de *Beleidsnota Migrantenbeleid*, en in 1981 was er de ontwerpnota *Minderheden* in Nederland. De migrantenorganisaties vormden een verbindende functie (voor de migranten), maar ook een overbruggende functie (tussen de migranten en de Nederlandse overheid). In de loop van de jaren tachtig en vooral vanaf de jaren negentig wordt er gediscussieerd over de rol van deze organisaties in de integratie van migranten. Onmiskenbaar is dat deze organisaties de participatie in de samenleving en het actieve burgerschap van de migranten over het algemeen hebben bevorderd. Vaak vervullen deze organisaties een belangrijke rol voor migranten en transmigranten die weinig toegang hebben tot sociale voorzieningen of die voor de overheid moeilijker te bedienen zijn, zoals seizoenarbeiders, mensen met een taalachterstand, mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt of mensen met wantrouwen jegens de overheid. Vertrouwenspersonen, goed geïnformeerde vrijwilligers, trainingen, bijeenkomsten en sociale ontmoetingen zorgen ervoor dat deze mensen actief betrokken worden bij de samenleving en mee kunnen doen in het Nederlandse systeem (Ponzoni, 2016).

Ook in Vlaanderen is er een grote diversiteit aan migrantenorganisaties. Het gaat daarbij, zoals ook in Nederland, om organisaties met verschillende achtergronden. Lange tijd was er weinig duidelijkheid over de precieze omvang van dit zogenaamde middenveld. Een onderzoeksproject naar het erfgoed van deze organisaties (*Stafkaart van het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen 1830-1990*) bekeek de aanwezigheid en het erfgoed van deze organisaties in de periode tussen 1830 (het ontstaan van België) en 1990. Dit onderzoek laat een grote diversiteit zien. Sommige groepen hebben een meer politiek karakter, waar andere eerder sociaal of cultureel gericht zijn. Sommige ontwikkelen zich van een organisatie gericht op personen van één etnische achtergrond naar een breder georiënteerde organisatie met een multi-etnische doelgroep. Soms is men vooral gericht op de eigen doelgroep, in andere gevallen zijn de activiteiten op de algemene bevolking gericht. Enkele organisaties opereren geheel zelfstandig, maar de meeste maken deel uit van een koepel.

Veel huidige Vlaamse migrantenorganisaties hebben zich georganiseerd in het Minderhedenforum. Deze overkoepelende organisatie vertegenwoordigt achttien organisaties, die op hun beurt weer zo'n 1800 verenigingen in Vlaanderen en Brussel vertegenwoordigen. Het Minderhedenforum wordt door de Vlaamse regering erkend als een organisatie die de participatie van minderheden aan de samenleving bevordert. Het forum houdt zich bezig met beleidsadvies rond verschillende thema's die migranten raken, met speciale aandacht voor werkgelegenheid, armoede, cultuur en jeugdwerk.

Literatuur

8 maart collectief (2016, 27 oktober). *Feminl*. Opgehaald van Feminl: https://feminl.wordpress.com/beweging-in-nederland/.

Agentschap Integratie & Inburgering (z.j.). 'Vlaams integratiebeleid'. Opgehaald van: http://www.kruispuntmi.be/thema/inburgering-en-integratiebeleid/vlaams-integratiebeleid.

Bosma, U. (2009). *Terug uit de koloniën: zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties*. Amsterdam: Uitgeverij Bakker.

Castles, S., & Miller, M. (2003). *The age of migration. International population movements in the modern world*. Basingstoke (UK): Palgrave Macmillan.

CBS (2016, 19 oktober). *Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 1 januari*. Opgehaald van www.cbs.nl: http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?vw=t&dm=slnl&pa=37325&d1=a&d2=0&d3=0&d4=0&d5=0-4,137,152,220,237&d6=0,4,9,14,18-19&hd=151214-1201&hdr=g2,g1,g3,t&stb=g4,g5.

D'Ancona, H. (1989). *Vrouwenlexicon, tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z*. Utrecht: Het Sprectum bv.

De Wachter, D. (2016). *De Wereld van De Wachter*. Houten: Lannoo Campus.

Eerste Kamer (2016, 30 oktober). *Eerste Kamer*. Opgehaald van www.eerstekamer.nl: https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/26673_adoptie_door_personen_van.

Entzinger, H. (2002). *Voorbij de multiculturele samenleving*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.

Geldof, D. (2015). *Superdiversiteit*. Leuven/Den Haag: Acco.

Gsir, S., Martiniello, M., Meireman, K., & Wets, J. (2005). *Current Immigration Debates in Europe: Belgium*. Brussels: Migration Policy Group.

Grimmeau, J.P. (1992). 'De immigratiegolven en de spreiding van de vreemdelingen in België'. In M. A. Morelli (red.), *Geschiedenis van het eigen volk: De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu* (pp. 115-126). Bruxelles: Kritak.

Hekma, G. (2004). *Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de moderne tijd*. Amsterdam: Meulenhoff.

Hellinck, B. (2016, 30 oktober). *De holebibeweging*. Opgehaald van www.kcgeschiedenis.be: http://www.kcgeschiedenis.be/pdf/bronnen/29_4Holebibeweging.pdf.

Hellinck, B. (2002). *Een halve eeuw (in) beweging: een kroniek van de Vlaamse holebibeweging*. Gent: Federatie werkgroepen homoseksualiteit.

Holebipioners.be (2016, 30 oktober). *Groepen en groepjes. En de kerk*. Opgehaald van www.holebipioners.be: http://www.holebipioniers.be/geschiedenis/groepen-en-groepjes-en-de-kerk.

Hupperts, C. (2006). Homoseksualiteit in Griekenland en Rome. In R. Aldrich, *Van alle tijden, van alle culturen. Wereldgeschiedenis van de homoseksualiteit* (pp. 29-56). Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.

Jager, H.D., Mok, A.L., & Berkers, P. (2014). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Jessurun, N. (2010). *Transculturele vaardighden voor therapeuten*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Keulen, A. van, Beurden, A. van, & Pels, T. (2010). *Van alles wat meenemen*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Kremer, M. (2016). *Een verbindende Verzorgingstaat. Over burgerschap, zorg en (super) diversiteit*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Kruispunt (2014). *Samenvatting Vlaamse beleidsnota Integratie & Inburgering 2014-2019*. Geraadpleegd via http://www.kruispuntmi.be/sites/default/files/bestanden/documenten/samenvatting_beleidsnota_int_en_inb_20141029.pdf.

Lodder, G. (2014). *Vreemdelingenrecht in vogelvlucht*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Lucassen, J., & Penninx, R. (1985). *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985*. Amsterdam: Meulenhoff.

Macionis, J., Peper, B., & Leun, J. van (2014). *De samenleving*. Amsterdam: Pearson Benelux.

Migrantenerfgoed (2010). 'Projectteksten'. Opgehaald van: http://www.migrantenerfgoed.be/index.php?option=com_content&view=article&id=48&Itemid=54.

Minderhedenforum (z.j.). 'Leden'. Opgehaald van: http://www.minderhedenforum.be/wie-zijn-wij/leden.

Ponzoni, E. (2016). 'The role of immigrant organisations in the transforming welfare state: Revealing blind spots in the Netherlands.' In *Critical Social Policy*. New York: SAGE Publications.

Rijkschroeff, R., & Duyvendak, J. W. (2004). De omstreden betekenis van zelforganisaties. In *Sociologische Gids 51* (1), pp. 18-35.

Scheffer, P. (2016). *De vrijheid van de grens*. Rotterdam: Lemniscaat.

Schrooten, M., Withaeckx, S., Geldof, D., & Lavent, M. (2015). *Transmigratie*. Leuven: Acco.

Smeets, H. (1993). Beleidsontwikkeling. In T. Roelandt, H. Smeets & J. Veenman, *Jaarboek minderheden 1993* (pp. 9-38). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Tamagne, F. (2006). Van sodomiet tot homoseksueel, 1870-1940. In R. Aldrich, *Van alle tijden, van alle culturen. Wereldgechiedenis van de homoseksualiteit* (pp. 167-222). Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgeverij.

Thijl, S. (1996). *Turkse jongeren en islamitische organisaties*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Tooms, B. (2016, 14 juli). *NRC Handelsblad*. Opgehaald van NRC.nl: https://www.nrc.nl/nieuws/2016/07/14/dit-jaar-ruim-2900-doden-op-vluchtroute-middellandse-zee-a1511515.

Tuin, I. van (2007). Feminisme als strijdtoneel: Simone de Beauvoir en de geschiedenis van het feminisme. In R. Buikema & I. van Tuin, *Gender in media, kunst en cultuur* (pp. 15-32). Bussum: Uitgeverij Coutinho.

UNHCR (2015). *UNHCR Global Trends 2015*. Opgehaald van unchr.com: http://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/576408cd7/unhcr-global-trends-2015.html.

Vermeulen, H. & Penninx, R. (2000). *Immigrant integration*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Vink, I. (2009). *Interculturele belastbaarheidsbepaling. Een zoetwatervis is geen zoutwatervis*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

VluchtelingenWerk Nederland (2016, 21 oktober). Opgehaald van VluchtelingenWerk.nl: http://www.vluchtelingenwerk.nl/feiten-cijfers/wie-asielzoeker.

Vluchtelingenwerk Vlaanderen (2016, 21 oktober). *Jaarraport 2015*. Opgehaald van Vluchtelingenwerkvlaanderen.be: http://www.vluchtelingenwerk.be/sites/default/files/vluchtelingenwerkvlaanderen-jaarverslag2015-light_0.pdf.

Werf, S. van der (2009). *Allochtonen in de multiculturele samenleving*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

4 Theoretische achtergronden

Raya Nunez-Mahdi, Ben Venneman, Baukje Prins,

Twie Tjoa, Kathinka Rijk

4.2 Capability approach: wat kan een mens zijn en worden?

Ekla Chole Re (Ga alleen)
Als niemand je oproep beantwoordt, ga dan verder, alleen.
Ga alleen, ga alleen, ga verder, alleen.

Als niemand iets zegt, ja, dan heb je pech,
Als gezichten zich afwenden, als iedereen bang blijft –
Open dan je hart en
Zeg hardop wat je bezielt, zeg het, alleen.

Als iedereen omkeert, ja, dan heb je pech,
Als je het diep duistere pad kiest en niemand wat kan schelen –
Dan zul je, o pechvogel, de doornen op die weg,
Vertrappen met je bebloede voeten, zul je voortstappen, alleen.

Als niemand een lamp laat zien, ja, dan heb je pech,
Als ze in een nachtelijke stortbui hun deuren vergrendelen –
Dan zul je in de vlam van de bliksem,
Die je ribben verlicht blijven branden, alleen.

(Nussbaum, 2014)

Dit favoriete liedje (Rabindranath Tagore, 1861-1941) van Mohandas Ghandi heeft iets aangrijpends. Er klinkt verzet in door, vastberadenheid en het drukt eenzaamheid en kwetsbaarheid uit. Maar bovenal beschrijft het de weg die ieder mens in het leven uiteindelijk alleen heeft te gaan, al onderzoekend, overlevend, en een stem gevend aan geestdrift en levenslust. Het lied van Tagore is naar mijn idee ook een speciale oproep om als mens niet terug te deinzen voor enige moeilijkheid en kritisch te zijn op jezelf en andere mensen met hun leer en overtuigingen.

De kern van dit lied is echter makkelijker gezegd dan gedaan in een westerse samenleving waarin diversiteit, fatsoen en rechtvaardigheid onder druk staan. Processen van stigmatisering, uitsluitingsprocessen, marginalisering van groepen burgers en de invloed daarvan op gezondheid, waardigheid en participatie zijn aan de orde van de dag (Baart, 2001;2014). Hoe kunnen we als samenleving het anders zijn, verschillen de ruimte geven, hoe kan er voor ieder mens een plaats zijn waar je je thuis voelt (Kal, 2013)? Het omgaan met diversiteit en anders zijn, in al zijn uitingsvormen, draait naar mijn idee om de vraag: hoe kunnen we een samenleving inrichten waarin sociale rechtvaardigheid, menselijke waardigheid en empowerment voor ieder mens vanzelfsprekend is?

In dit hoofdstuk wordt die vraag beantwoord door de capability approach van Martha Nussbaum te presenteren. Ik kies voor haar filosofische benadering omdat de capability approach een duidelijk ethisch-normatief kader biedt waarbinnen vrijheid, diversiteit en menselijk welzijn als belangrijke waarden van een menselijk leven gelden. Een kader dat goede papieren heeft om als referentie te dienen voor de huidige transformatie in het sociale domein en het sociaal werk. Naast een indrukwekkende onderbouwing van haar filosofie en de kritische reflecties munt zij uit in het combineren van filosofische inzichten en praktische beschouwingen. Haar capability approach heeft naar mijn mening een hoge relevantie voor het onderbouwen en vernieuwen van het werk in het sociale domein. Het levert bouwstenen voor sociale professionals om een eigen visie te ontwikkelen op maatschappelijke vraagstukken en zet aan tot een maatschappijkritische werkwijze. Nussbaums vastberadenheid in het streven naar een betere toekomst voor kwetsbare mensen is een voorbeeld voor sociale professionals.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd: eerst geef ik een impressie van Martha Nussbaum en haar werk. Vervolgens worden de theoretische achtergronden van de capability approach uiteengezet. Daarna wordt de lijst met tien capabilities besproken en volgt een korte uiteenzetting van de waarde ervan voor het sociaal werk in Nederland en Vlaanderen.

4.2.1 Capability approach: een verkenning in hoofdlijnen

Martha Nussbaum (1947) is een van de belangrijkste filosofen van deze tijd. Zij studeerde rechten, ethiek, theologie, klassieke talen en filosofie en zij doceerde filosofie en klassieke talen aan de universiteit Harvard (tot 1983). In 1984 werd ze benoemd tot hoogleraar filosofie, klassieke talen en literatuurwetenschap aan de universiteit van Boston. Vanaf 1995 tot op heden is zij hoogleraar recht en ethiek aan de universiteit van Chicago.

Gedurende de jaren tachtig werkte ze samen met de econoom, filosoof en Nobelprijswinnaar (voor de economie) Amartya Sen op het vlak van economische ontwikkeling en ethiek. Vanuit deze samenwerking is de 'vermogensbenadering' (*capability approach*) ontstaan. Zij beschouwen *capabilities* of 'vermogens' (in de zin van mogelijkheden), zoals de mogelijkheid oud te worden, deel te kunnen nemen aan het economisch verkeer of aan de politiek, als de basisvoorwaarde waarop ontwikkeling kan plaatsvinden. Het begrip 'armoede' krijgt hierdoor bijvoorbeeld ineens een andere betekenis: niet het ontberen van geld, maar het daardoor ontnomen zijn van (fundamentele) mogelijkheden is de kern van het probleem. Dit staat in contrast met de algemenere definitie van ontwikkeling, waarbij enkel gekeken wordt naar de groei van het Bruto Nationaal Product, en van armoede als het ontberen van inkomen. Samen met Amartya Sen is zij de oprichter van de Human Development and Capability Association (HDCA). Bij deze organisatie zijn leden uittachtig landen aangesloten. Deze organisatie pleit voor gelijkwaardigheid en

zelfrespect in de hele wereld, op basis van capabilities (dit begrip wordt verderop in de tekst toegelicht). Sinds 1990 wordt de capability approach gebruikt in het United Nations Development Program om de kwaliteit van leven te meten.

De laatste decennia richt Nussbaum zich op thema's als 'economische ontwikkeling en ethiek' 'politiek', 'burgerschap', 'de rol van de samenleving' en 'sociale rechtvaardigheid' (Beernink-Wissink, 2015). Ze is een internationaal gewaardeerd politiek denker. Daarnaast zet zij zich ook in de praktijk in voor sociale rechtvaardigheid wereldwijd, voor intensievere en respectvolle uitwisseling tussen culturen en continenten, en voor een nieuwe moraal van wereldburgerschap. Recht op een eigen levensovertuiging en respect voor die van anderen vormt het hart van deze moraal.

Kort overzicht van haar werk

Martha Nussbaum is een veelzijdig schrijver met een enorme productiviteit. Ze krijgt bekendheid in Nederland met haar boek *Fragility of Goodness* (1986). Dit boek vormt de start van de verdieping die zij zocht en beschreef over het tragische karakter van het menselijk leven, de rol van emoties en de morele oordeelsvorming. In de loop der jaren krijgt haar werk een politieke dimensie. Ze schrijft over ontwikkelingsprojecten voor vrouwen in India (Nussbaum, 1999), de strijd die vrouwen voeren voor hun rechten (Nussbaum, 2000) en sociale rechtvaardigheid: *Frontiers of Justice* (Nussbaum, 2006). In dit boek pleit ze voor een waardig bestaan voor iedere burger, inclusief mensen met een (ernstige) beperking. Zij beschouwt onderwijs, gezondheidszorg, politieke rechten en eigendomsrechten als belangrijke voorwaarden voor het bereiken van een goed en waardig leven. Haar doorbraak en bekendheid in Nederland krijgt een vlucht als haar boek *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities* (2010) verschijnt. Ze pleit in dit boek voor onderwijs waarin de leerlingen kritisch leren denken en gevormd worden tot ontwikkelde en begripvolle burgers, in plaats van het afleveren van economisch nuttige en productieve leerlingen.

Vrij snel daarna verschijnen in snel tempo een aantal boeken van haar hand: *Creating Capabilities: The Human Development Approach* (2011), waarin ze een alternatieve benadering beschrijft van de menselijke ontwikkeling, waarin waardigheid en zelfrespect als twee elementaire, menselijke behoeften worden beschreven. De rechten van religieuze minderheden staan centraal in haar boek *The New Religious Intolerance* (2012), in haar boek *Political Emotions* (2013) betoogt ze dat liefde een rechtvaardige samenleving dichterbij kan brengen.

De rode draad door haar gehele oeuvre is de vraag naar het 'goede leven'. Geïnspireerd door denkers als Aristoteles, Immanuel Kant en John Rawls beoogt ze een antwoord te vinden op fundamentele vragen als: 'hoe te leven?', 'wat houdt een menswaardig leven in?', 'wat kan een mens zijn en doen?', 'welke mogelijkheden heeft de mens om tot bloei te komen, zowel in zijn eigen omgeving als het publieke domein?'

Literatuur

Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.

Baart, A., Carbo, C. (2014). *De zorgval*. Amsterdam: Thoeris.

Beernink, J. (2015). *Floreren; Zoektocht naar goed leven voor mensen met een ernstige verstandelijke beperking en ernstige gedragsproblemen*. Delft: Eburon.

Kal, D., Post, R., Wilken, J.P. (red.), (2014). *Verder met Kwartiermaken; naar verwelkoming van verschil*. Amsterdam: Toby Vroegh.

Loobuyck, P. (2015). 'Gelijke gewetensvrijheid voor iedereen; Nussbaum over levensbeschouwing en nieuwe religieuze intolerantie'. In: *Denkers & Martha Nussbaum: filosofie als activisme*. Tinnevelt R., Denier, Y., Zoetermeer: Klement. pp. 156-176.

Nussbaum, M.C. (1986). *The Fragility of Goodness; Luck en Ethics in Greek Tragedy en Philosphy*. Cambridge: Cambridge University Press. Vertaald door: P. Adelaar (2006). *Breekbaarheid van het goede*, Amsterdam: Ambon.

Nussbaum, M.C. (1999). *Sex and Social Justice*. Oxford: Oxford University Press.

Nussbaum, M.C. (2000). *Women and Human development: The Capability Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nussbaum, M.C. (2006). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Harvard University Press. Vertaald door: R van Kappel (2006). *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, Baarn: Ambo.

Nussbaum, M.C. (2010). *Not for the Profit: Democracy Needs the Humanities*. Princeton: Princeton University Press. Vertaald door: R. van Kapel (2011). *Niet voor de winst; waarom democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*, Amsterdam: Ambo.

Nussbaum, M.C. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge: Harvard University Press. Vertaald door: R. van Kapel (2012). *Mogelijkheden scheppen. Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*. Amsterdam: Ambo.

Nussbaum, M.C. (2012). *The new religious intolerance: overcoming the politics of fear in an anxious age*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. Vertaald door: R. van Kapel (2013). *De nieuwe religieuze intolerantie. Een uitweg uit de politiek van de angst*, Amsterdam: Ambo.

Nussbaum, M.C. (2013). *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. Vertaald door: P. Diedericht en C. Kloos (2014). *Politieke Emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo.

Robeyns, I. (2005). 'The Capability Approach: a theoretical Survey', In: *Journal of Human Development 6* (1), pp. 93-117.

Schalock, R.L. Verdugo, M.A. (2002), *Handbook of Quality of Life for Human Service Practitionars*. Washington: American Association on Mental Retardation.

Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Londen: Penguin books. Vertaald door: H. Daalder en S. van Luchene (2013). *Het idee van rechtvaardigheid*, Amersfoort: Lemniscaat.

Venneman, B.J.M. en Onderwater, K. (2012). 'Basis voor een nieuwe sociaal psychiatrische hulpverlening: sociale rechtvaardigheid', In: *Sociale Psychiatrie*, oktober, pp. 29-37.

Visser, S. (2012). *De Capability Approach in theorie en praktijk*, Masterscriptie politicologie: politieke theorie en politiek gedrag, Universiteit van Amsterdam.

WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*, Uitgave Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Amsterdam: Amsterdam University Press.

7 Diversiteitsbewuste communicatie

Edwin Hoffman

Diversiteit is een breed en gelaagd begrip. De breedte betreft de vele verschillende categorieën die diversiteit omvat, onder andere etniciteit, gender, leeftijd, sociaal-economische positie, fysieke en psychische gesteldheid. De gelaagdheid heeft betrekking op andere mogelijke dimensies van diversiteit dan alleen de culturele, zoals een sociale, fysieke, psychologische, juridische en politieke dimensie. Omdat in het sociale domein etnisch-culturele en religieuze verschillen de meeste vragen oproepen, zijn in dit hoofdstuk etniciteit en religie als invalshoek genomen om de voorwaarden van een effectieve diversiteitsbewuste communicatie te beschrijven. Dit gebeurt echter wel steeds in het perspectief van een brede en gelaagde diversiteit, en de beschreven voorwaarden zijn over te dragen naar de omgang met andere verschillende categorieën.

7.1 Een systeemtheoretische benadering van interculturele gespreksvoering

De algemene **systeem- en communicatietheorie** van Paul Watzlawick e.a. (1974) biedt een diversiteitsbewuste benadering van de omgang met culturele verschillen in de communicatie. De algemene systeem- en communicatietheorie volgens een bewerking van de Interactie-Academie te Antwerpen (Steens, 1993) gaat ervan uit dat het gedrag en de communicatie van een persoon slechts begrepen kunnen worden in de context van alle sociale systemen – ook wel *collectieven* genoemd – waarin een individu verkeert. Voorbeelden van collectieven zijn partnerrelaties, gezinnen, grootfamilies, vriendengroepen, buurten, steden, bedrijven, geloofsgemeenschappen en landen. Aan elk van deze collectieven kunnen mensen een sociale identiteit ontlenen en zodoende is ieders identiteit opgebouwd uit verschillende deelidentiteiten en daarmee verbonden loyaliteiten. Verder kenmerkt elk collectief zich door een zekere cultuur. Te denken valt aan gezins- en familieculturen, jongerenculturen, buurtculturen, organisatieculturen, professionele culturen en religieuze culturen. De culturen van de verschillende collectieven waarin mensen leven, hebben invloed op hun communicatie: op hun verbale en non-verbale taal, op hun zienswijzen en op hun beelden en verwachtingen in ontmoetingen met anderen. Ieder persoon kenmerkt zich zodoende door multicollectiviteit, multiculturaliteit en een meervoudige identiteit en loyaliteit. Ofwel, in de woorden van Gary Kreps en Elisabeth Kunimoto (1994, p. 3):

> *“Every individual is composed of a unique combination of different cultural orientations and influences, and every person belongs to many different cultural groups. It is important that we recognize the influences of many cultures on our lives. Based on our heritage and life experiences we each develop our own idiosyncratic multicultural identity.”*

Vanwege de multicollectiviteit, multiculturaliteit en meervoudige identiteit van ieder persoon kunnen in *elke* vorm van communicatie culturele verschillen optreden; deze zijn niet alleen voorbehouden aan de communicatie met mensen van een andere origine. Dit besef normaliseert interculturele communicatie tot 'gewone' interpersoonlijke communicatie, tot ontmoetingen tussen unieke personen: '*Niet culturen, maar mensen ontmoeten elkaar*!' (Jaksche & Hoffman, 1998). Begrippen als 'interculturele communicatie', 'crossculturele communicatie', 'transculturele communicatie', en ook 'intraculturele communicatie' kunnen overboord gezet worden.'Interculturele communicatie' als naamgeving is alleen passend voor het wetenschappelijk vakgebied dat onderzoek doet naar de invloed van cultuur en culturele verschillen op de communicatie en de omgang daarmee. Het gaat immers altijd om gewone communicatie tussen unieke mensen, waarin naast overeenkomsten ook verschillen (en *niet* uitsluitend in culturele zin) heel gewoon zijn. De term **diversiteitsbewuste communicatie** is dan alleen relevant met betrekking tot de te verwerven competentie van een bewuste omgang met de overeenkomsten en verschillen die zich in de communicatie voordoen.

De inclusieve benadering van interculturele communicatie als *interpersoonlijke* communicatie biedt de mogelijkheid zich te verbinden met anderen op grond van een gedeelde humaniteit van universele behoeften, emoties en competenties (Rober & de Haene, 2013), en van gedeelde deelidentiteiten, zoals ouderschap, opleiding, leeftijd, werk, wijkbewonerschap en sociaaleconomische achtergrond. Deze gemeenschappelijkheden zijn vooral van belang gezien de focus in een culturalistische benadering alleen ligt op de culturele verschillen tussen mensen, en niet ook op datgene wat hen verbindt.

Verder verloopt het *proces* van de communicatie op een universele wijze. Overal ter wereld verlenen mensen betekenissen aan hun omgeving en ervaringen; ze wisselen deze betekenissen met elkaar uit en onderhandelen – gaan in gesprek met elkaar – over de waarheid ervan. Ook het contact met mensen met een andere etnische achtergrond berust op het uitwisselen van betekenisgeving. Wil je de achtergronden van iemand met een andere etnische achtergrond begrijpen, dan kun je samen met die persoon de unieke ervaringen en betekenisgevingen van haar of hem proberen te achterhalen. Hierin ligt de mogelijkheid de 'ander' te leren kennen, te begrijpen, waarbij het gedrag van een persoon voor hem- of haarzelf *altijd* logisch en zinvol is, gegeven de situatie waarin hij of zij zich bevindt of bevond. Dit inzicht is belangrijk om het gedrag van mensen te begrijpen en daarmee de eigen horizon te vergroten.

< Een jongerencoach vertelde over een (Surinaamse) cliënt van haar die in het dagelijks leven veel met Winti bezig was. Aanvankelijk had ze daar moeite mee, omdat ze Winti van vroeger uit associeerde met zwarte magie, geesten en duistere en angstige zaken. Vanuit haar betrokkenheid bij de jongen onderkende ze allereerst haar gevoelens en gedachten, en vervolgens deed ze haar best deze

te overwinnen, omdat ze zag hoe belangrijk Winti voor de jongen was. Ze vroeg de jongen haar meer te vertellen over Winti en de betekenis ervan voor hem. Ook vertelde ze hem eerlijk over haar aanvankelijke aarzelingen. De jongerencoach ging zich meer en meer in Winti verdiepen, wat de vertrouwensrelatie met de jongen versterkte. Samen hebben ze Winti een plaats kunnen geven in de verdere aanpak van zijn probleemsituatie. >

Mensen dienen de ruimte te krijgen zelf te mogen bepalen tot welke collectieven zij zichzelf rekenen, welke deelidentiteiten, betekenissen en loyaliteiten ze daaraan ontlenen en als wie ze zichzelf willen presenteren. Dit is de essentie van zorgzame communicatie: dat mensen zich ondanks hun evidente categoriale kenmerken, zoals hoofddoek, huidkleur, kleding, taal en naam, mogen laten zien zoals *zij* wensen. In de geest van de presentietheorie van Andries Baart (2000, p. 21) luidt de vraag aan professionals: 'Kunt u het andere, het vreemde toelaten, mag het werkelijk bestaan en speelt het een rol in de wijze waarop u met de ander omgaat?' Die vraag is confronterend, omdat deze het vooraf aanleren van groepskenmerken ('zo' is een Indo) en de daarbij behorende receptuur (ga er daarom zo en zo mee om) – zoals in een culturaliserende benadering gebeurt – vervangt door een avontuur dat de professional ter plekke met de ander moet aangaan en waarvan de uitkomsten onzeker zijn. Paul Mecheril (2013) benadrukt in dit verband het belang van een **competentieloosheidscompetentie** ('Kompetenzlosigkeitskompetenz'): het besef en de acceptatie dat er in de ontmoeting met de ander altijd een zekere, onoverkomelijke *onzekerheid* en *niet-weten* blijft over wie de andere persoon is en hoe zij of hij zal reageren. De ander kan altijd *anders* anders zijn dan verwacht.

7.2 Het TOPOI-model

Een hulpmiddel om het avontuur van de communicatie met wie dan ook goed aan te gaan, is het **TOPOI-model** dat op basis van de hiervoor genoemde algemene systeem- en communicatietheorie is ontwikkeld (Hoffman, 2013). Het is een systematiek van aandachtspunten en mogelijke interventies die ingezet kan worden in élke vorm van communicatie.

Het TOPOI-model onderscheidt in de communicatie vijf gebieden waarop zich diversiteitsverschillen kunnen voordoen: Taal, Ordening, Personen, Organisatie en Inzet. De axioma's van Watzlawick e.a. (1974) vormen het uitgangspunt voor vier gebieden van het TOPOI-model. De vier TOPOI-gebieden en de axioma's van Watzlawick e.a. zijn:

- Taal: mensen communiceren zowel digitaal als analoog;
- Ordening: het karakter van een betrekking is afhankelijk van de interpunctie van de loop der gebeurtenissen;

- Personen: elke vorm van communicatie bezit een inhouds- en een betrekkingsaspect en alle communicatie verloopt ofwel symmetrisch ofwel complementair;
- Inzet: men kan niet *niet* communiceren.

Het vijfde gebied 'Organisatie' is toegevoegd vanwege de invloed van organisatorische en institutionele aspecten op de communicatie van professionals. Veel misverstanden en conflicten zijn niet te wijten aan culturele, maar aan organisatorische ofwel institutionele factoren (Ten Theije & Deen, 2009).

De vijf gebieden staan in de volgorde 'Taal, Ordening, Personen, Organisatie en Inzet', omdat het acroniem TOPOI in het Grieks 'plaatsen' betekent (denk aan 'topografie'). Analoog aan deze betekenis zijn 'Taal, Ordening, Personen, Organisatie en Inzet' de plaatsen of gebieden in de communicatie waar diversiteitsverschillen zich kunnen voordoen. De vijf gebieden van TOPOI zijn in feite een concretisering van de diversiteitsverschillen zoals die in de (professionele) communicatie kunnen optreden. Door deze concretisering zijn de diversiteitsverschillen operationeel en hanteerbaar gemaakt. Het zich bewust zijn van de vijf TOPOI-gebieden helpt professionals voorbereid te zijn op de verschillen die zich kunnen voordoen in de communicatie. In de praktijk van de communicatie zijn de TOPOI-gebieden niet van elkaar te onderscheiden: ze zijn nauw met elkaar verweven en lopen in elkaar over en door elkaar heen. Gesprekspartners zullen in hun communicatie met al deze gebieden tegelijk te maken krijgen. De gebieden zijn kunstmatig onderscheiden om ze duidelijk herkenbaar aan te geven en om een brede horizon van analyse- en interventiemogelijkheden te ontwikkelen.

De meerwaarde van het TOPOI-model is de brede kijk die het professionals geeft op communicatie. In het TOPOI-model is een aantal vragen opgenomen (zie hierna het TOPOI-model in schema) waarmee de professional kan reflecteren, hypothesen kan opstellen, waar de communicatie mogelijk misloopt of misgelopen is. Hoe meer hypothesen je kunt opstellen, hoe meer mogelijkheden je hebt om de communicatie open en werkbaar te houden. Door uit te gaan van de algemene communicatie- en systeemtheorie is 'interculturele' communicatie weer genormaliseerd tot 'gewone' interpersoonlijke communicatie. Het TOPOI-model is dan ook *niet* alléén bruikbaar voor de communicatie met personen met een andere etnische of religieuze achtergrond. Het is geschikt voor *elke* vorm van communicatie, ook met iemand uit de eigen groep. Het gaat immers om algemene communicatieve regels.

Er volgt nu een samenvattende beschrijving van de TOPOI-gebieden waarbij per gebied slechts een beperkt aantal aspecten aan de orde komt.Voor een uitgebreide beschrijving van de vijf TOPOI-gebieden met veel praktijkvoorbeelden, zie Hoffman (2013).

7.6 Conclusie

Diversiteitsbewuste communicatie betekent allereerst **inclusief denken en handelen**: het zich bewust zijn van de overeenkomsten en open staan voor de verschillen die in de communicatie kunnen optreden. Gaat het om ontmoetingen met mensen met een andere etnische of religieuze achtergrond, dan is het van belang culturalisme te vermijden: benader mensen met een andere etnische, nationale of religieuze achtergrond als unieke personen met een eigen verhaal, een eigen verbondenheid met anderen en met een eigen historische en actuele context, en *niet* als een afgeleide van hun cultuur of religie. Tevens is het van belang verschillen, misverstanden en conflicten te de-culturaliseren, niet cultureel te duiden, maar helder te krijgen welke achterliggende persoonlijke, sociale en maatschappelijke aspecten precies een rol spelen. Professionals kunnen gangbare methoden en interventies blijven inzetten, en zijn zich daarbij wel, zoals altijd van belang is, bewust van de eigen vanzelfsprekendheden in betekenisgevingen en manieren van doen. Voortdurende reflectie, het voorbereid zijn op verschillen (het TOPOI-model) en het positief duiden hiervan zijn verder belangrijke aspecten van diversiteitsbewuste communicatie. Ten slotte is de diversiteitsbewuste competente professional ook in zekere mate competentieloos: zij of hij laat zich verrassen en is zich ervan bewust dat er in de ontmoeting met de ander altijd een zekere, onoverkomelijke *onzekerheid* en *niet-weten* blijft over wie de andere persoon is en hoe zij of hij zal reageren. Daartoe behoort de-professionalisering: binnen de grenzen van professionaliteit is de professional als zorgzaam mens aanwezig en (aan)raakbaar 'als een vriend' (Baart, 2001). De professional laat zich raken door de situatie van betrokkenen, emoties, dromen, eventuele frustraties en moeilijkheden, en kan zich persoonlijk verbinden en een relatie opbouwen.

7.7 Begrippen

Circulariteit van de communicatie: er is in de communicatie altijd sprake van gelijktijdige beïnvloeding tussen betrokkenen en er is beïnvloeding vanuit een ruime sociale context.

Competentieloosheidscompetentie is het besef en de acceptatie dat er in de ontmoeting met de ander altijd een zekere, onoverkomelijke rest van *onzekerheid* en *niet-weten* blijft wie de andere persoon is en hoe zij of hij zal reageren. De ander kan altijd *anders* anders zijn dan verwacht.

Diversiteitsbewuste communicatie is een bewuste omgang met overeenkomsten en verschillen die zich in de communicatie voordoen.

Erkennen is kijken vanuit het perspectief van de ander, weten wat de ander bedoelt en zich kunnen voorstellen en inleven dat de ander iets juist zó voelt en denkt en dus juist zó doet en spreekt.

Inclusief denken en handelen: het zich bewust zijn van de overeenkomsten en open staan voor de verschillen die in de communicatie kunnen optreden.

Meervoudig kijken ofwel **de andere vragen stellen** betekent, bijvoorbeeld bij een ogenschijnlijk etnisch-cultureel verschil, de volgende vragen stellen: wat heeft het man- of vrouw-zijn hiermee te maken, leeftijd, klasse, de functie van betrokkenen; is het verschil niet zozeer etnisch-cultureel, maar eerder juridisch, psychologisch of materieel van aard, en welke machtsaspecten spelen een mogelijke rol?

Sociale perspectieven zijn de spiegels die gesprekspartners voorgehouden krijgen vanuit historische en actuele dialogen in de samenleving: het zijn de collectieve ervaringen van groepen (discriminatie, slavernij, oorlog, kolonisering, onderdrukking, politieke systemen) en de actuele heersende beelden, opvattingen, betekenissen, waarden en normen in de ruime sociale omgeving. Deze sociale perspectieven hebben – meestal onbewust – invloed op de interpersoonlijke communicatie.

Systeem- en communicatietheorie van Paul Watzlawick e.a. (1974), volgens een bewerking van de Interactie-Academie te Antwerpen, gaat ervan uit dat het gedrag en de communicatie van een persoon slechts begrepen kunnen worden in de context van alle sociale systemen – ook wel *collectieven* genoemd – waarin een individu verkeert.

Het **TOPOI-model** is een systematiek van aandachtspunten en mogelijke interventies dat ingezet kan worden in élke vorm van communicatie. TOPOI staat voor Taal, Ordening, Personen, Organisatie en Inzet.

Leeropdracht 1

Opdracht in drietallen

Teken op een A4-blad twintig cirkels. Schrijf erboven als titel: 'Ik ben ...' Vul nu in de cirkels zo veel mogelijk deelidentiteiten van jezelf in. Vergelijk het papier daarna met je collega's. Wat deel je met elkaar, en waarin ben je uniek?

Literatuur

Baart, A. (2000). 'Ruimte om bij het vreemde te blijven'. In: *Markant* 3, pp. 11-30.

Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma.

Botman, M., N. Jouwe & G. Wekker (2001). *Caleidoscopische visies*. Amsterdam: KIT.

Hoffman, E. (2013). *Interculturele gespreksvoering. Theorie en Praktijk van het TOPOI-model*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Jaksche, E. & E. Hoffman (1998). 'Cultures don't meet, people do'. In: H. Eichelberger & E. Furch (Red.). *Kulturen Sprachen Welten. Die Herausforderung (Inter)-Kulturalität*. Innsbrück: StudienVerlag. pp. 117-143.

Kreps, G. & E.N. Kunimoto (1994). *Effective communication in multicultural health care settings*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage publications.

Mattheeuws, A. (1990). 'Het spel der vanzelfsprekendheden'. In: *Systeemtheoretisch Bulletin* VIII (4), pp. 255287.

Mattheeuws, A. (1983). 'Omtrent sociale perspektieven'. In: *Systeemtheoretisch Bulletin* I (3), pp. 13-25.

Mecheril, P. (2013). ''Kompetenzlosigkeitskompetenz'. Pädagogisches Handeln unter Einwanderungsbedingungen'. In: G. Auernheimer (Red.) *Interkulturelle Kompetenz und pädagogische Professionalität*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, pp. 15-37.

Preter, M. de (1995). 'Marchanderen in de hulpverlening'. In: *Systeemtheoretisch Bulletin* XIII (2), pp. 71-89.

Rober, P. & L. de Haene (2013). 'Intercultural therapy and the limitations of a cultural competency framework: about cultural differences, universalities and the unresolvable tensions between them'. In: *Journal of Family Therapy*. Beschikbaar op: http://cultuursensitievezorg.files.wordpress.com/2013/06/rober-de-haene.pdf. Geraadpleegd op 20 april 2014.

Steens, R. (1993). *Menselijke communicatie. Een zoektocht naar haar complexiteit*. Antwerpen: Interaktie Akademie.

Thije, J.D. ten & J. Deen (2009). 'Interculturele communicatie: contrast, interactie en transfer'. In: *Tijdschrift voor Toegepaste Taalwetenschap*. Beschikbaar op: http://www.jantenthije.eu/wp-content/uploads/2010/08/2009-Ten-Thije-Deen-TTWiA.pdf. Geraadpleegd op 2 januari 2012.

Watzlawick, P., J. Helmick, J. Beavin & D. Jackson (1974). *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Wildemeersch, D. (1992). 'Vorming in de multiculturele samenleving. Antwoorden op de oproep van de vreemdeling.' In: *Vorming*, 7 (4), pp. 215-239.